Andrzej Bierca
Muzeum w Stargardzie

Stargardia
Tom II, 2002

Miejsca i formy upamiętnienia żołnierzy poległych w I wojnie światowej w Stargardzie i okolicach

Gdyby tu leżeli pochowani
Dęby były by im braćmi
A lipy siostrami.

Od najmłodszych lat jak tylko pamiętam dane mi było zaobserwować na cmentarzu przykościelnym w miejscowości Małkocin – gdzie uczęszczałem do kościoła na coniedzielne msze - czarny obelisk. Do czasu kiedy sam nie pokusiłem się, aby odczytać napisy na nim się znajdujące, nikt z osób ze mną tan uczęszczających nie potrafił mi powiedzieć w jakim celu ten obelisk został tam postawiony. Wiadome było tylko to, że jest to „niemiecki" pomnik. Po podjęciu pracy w stargardzkim muzeum i częstych służbowych wyjazdach w teren do okolicznych miejscowości zauważyłem, że takich i temu podobnych pomników upamiętniających poległych w latach 1914 – 1918 jest na terenie naszego powiatu i nie tylko spora liczba. W połączeniu z lekturą książek E. M. Remarque'a, [1]: *Na zachodzie bez zmian, Czarny obelisk* czy też tomu opowiadań *Wróg* zadecydowałem, że napiszę poniższy tekst.

Pierwsza wojna światowa pochłonęła blisko dwa miliony żołnierzy niemieckich z ponad 13 milionów jakie zdołały Niemcy zmobilizować w latach 1914 – 1918. Wśród poległych 40% stanowili ludzie w wieku 20 – 25 lat[2]. Po zakończeniu wojny cała Republika Weimarska pokryła się symbolicznymi pomnikami oddającymi hołd poległym *Za Cesarza i Ojczyznę*, którym przyszło ginąć - z woli tegoż cesarza - z dala od rodzinnych stron[3].

[1] Erich Maria Remarque (1898 - 1970) – niemiecki pisarz piętnujący w swych powieściach wojnę, w której uczestniczył. Antyfaszysta. Opuścił Niemcy w 1931 roku. W 1933 r. m. in. książki jego autorstwa palone były przez nazistów przed gmachem opery w Berlinie.

[2] J. Krasuski, *Historia Rzeszy Niemieckiej 1871 – 1945*, Poznań 1971, s. 228 – 229.

[3] Teren Prus Wschodnich był jedynym obszarem cesarstwa w czasie I wojny światowej jaki w dużej części objęły w latach 1914 - 1915 działania wojenne i gdzie urządzane były cmentarze wojenne na miejscu lub w sąsiedztwie tamtejszych pól bitewnych. Na ten temat patrz: R. Traba, *Mogiły wrogów? Wschodniopruskie cmentarze wojenne w perspektywie przemian kulturowych 1915-1995*, „Przegląd Zachodni" 1997, nr 3, s. 55-69.

Zanim jednak poczęto stawiać pomniki za pierwszą formę publicznego upamiętnienia śmierci poległych – powiadomienia o śmierci najbliższych - można uznać nekrologi zamieszczane w prasie. Drukowane od pierwszych tygodni wojny odzwierciedlały niejako natężenie walk na frontach. *Stargarder Zeitung* z 4 grudnia 1914 roku powiadamiał o śmierci: 33 - letniego Oskara Karowa, podoficera 24 rezerwowego pułku piechoty, Bernharda Byicka, żołnierza 9 rezerwowego pułku piechoty poległego 29 sierpnia w bitwie pod Tannenbergiem[4]. Dwa nekrologi od rodziny i przyjaciół upamiętniały śmierć 26 letniego Fritza Brun, a żołnierza 2 pułku rozpoznawczego zmarłego 26 listopada w szpitalu we Francji.

Początkowy entuzjazm, jaki towarzyszył wybuchowi wojny w narodzie niemieckim, rozwiał się po kilku miesiącach. Z dala od frontowego zgiełku strach w mieszkańcach miast i wsi wzbudzali listonosze roznoszący rozkazy powołania i powiadomienia o śmierci najbliższych. Nasilały się kłopoty z zaopatrzeniem w artykuły pierwszej potrzeby. Na froncie szeregowi żołnierze po trzech czterech latach potwornego życia w okopach zweryfikowali swoje poglądy na wojnę i wierność dowódcom[5]. Jednak samo zakończenie wojny w momencie kiedy wojska niemieckie znajdowały się na terytorium wroga, a następnie warunki Traktatu Wersalskiego wywołały w społeczeństwie niemieckim, u żołnierzy powracających z frontu, rozczarowanie. Zaczął rozwijać się zapoczątkowany już w czasie wojny pełen pietyzmu stosunek do wojennych przeżyć[6].

Inicjatorami budowanych w latach 20. i 30. pomników najczęściej byli: pastorzy, którzy z ambon zwoływali zebrania dla omówienia zbiórki funduszy na budowę pomnika, miejscowe społeczności, często były to stowarzyszenia kombatantów. W Stargardzie po wojnie wśród stowarzyszeń, które zapewne były nosicielami idei budowy pomników czczących pamięci po poległych za ojczyznę można wymienić: *Verein ehemaliger Neuner (związek byłych żołnierzy 9 pułku grenadierów), Verein ehemaliger 34 ersaz batalion (związek byłych żołnierzy 34 rezerwowego batalionu), Artillerie – Verein, Landwehr - Verein, Militär – Verein „Hohenzollern", Reichsbanner Schwartz – Rot - Gold*[7]. Innymi inicjatorami i jednocześnie fundatorami pomników na wsiach byli właściciele majątków, zwłaszcza gdy wśród poległych znajdowali się członkowie ich rodzin. Na terenie naszego powiatu przykładami takich pomników są np. pomniki w Chlebówku i Kamiennym Moście (ilustr. 1 i 2).

Pomniki mogły upamiętniać mieszkańców jednej tylko miejscowości lub kilku wsi (gminy parafialnej), jednego żołnierza, wtedy gdy był to członek rodziny właściciela majątku, poległych żołnierzy z tej samej jednostki wojskowej (Stargard), instytucji np. szkoły.

---

[4] W bitwie pod Tannenbargiem (Stębark) w Prusach Wschodnich zwycięskiej dla Niemiec stoczonej w dniach 24 – 31 VIII 1914 r. brało udział po obydwu stronach blisko 350 tys. żołnierzy.

[5] E. Fromm, *Anatomia ludzkiej destrukcyjności*, Poznań 1999, s. 234 – 236.

[6] H. Arendt, *Korzenie totalitaryzmu*, Warszawa 1993, s. 378.

[7] *Adress – Buch für Stargard in Pommern 1922, s. 290; Adress – Buch für Stargard in Pommern 1925, s. 366.*

Wystawiane były najczęściej w punktach sprzyjających ich wyeksponowaniu, w miejscach często odwiedzanych. Na wsiach były to: cmentarze przykościelne, centralne place wiejskie, rozwidlenia dróg, parki dworskie, kościoły. W miastach, jak np. w Dobrzanach (ilustr. 3), był to cmentarz komunalny w Chociwlu przy głównej ulicy miasta.

W odczuciu osób, które straciły kogoś na froncie, pomniki te miały wyrażać żal i być ostrzeżeniem dla przyszłych pokoleń. Dla stowarzyszeń kombatanckich miały za cel symboliczne upamiętnienie heroizmu poległych w obronie świętych wartości cesarstwa, gloryfikować poświecenie żołnierza[8]. Stąd na pomnikach licznie pojawiające się ryty: Krzyży Żelaznych, hełmów, bagnetów, mieczy, liści dębu, wieńców laurowych.

Twórcami pomników byli najczęściej miejscowi artyści, zakłady kamieniarskie. W Stargardzie istniał w tych latach zakład kamieniarski przy Schellinerstrasse 1b. (ul. Spokojna), którego właścicielem był Julius Nehls zamieszkały przy Heiligegeiststrasse 21 p. I. (ul. Bogusława IV). Z reklam tej firmy umieszczanych w stargardzkich książkach adresowych można zakładać, że mógł on wykonywać prostsze w formie pomniki[9]. Wśród twórców pomników na terenie naszego powiatu znani są: Firma Hermann Jagdman ze Szczecina (pomnik w Dobrzanach),[10] Martin Meyer – Pyritz z Berlina – Wilmersdorf. (pomnik w Kurcewie (ilustr. 4)[11].

Stopień zachowania pomników w naszym powiecie jest zróżnicowany - od takich, które nie zachowały się wcale (Kurcewo, Koszewko, Dolice), poprzez takie, których bryły zachowały się w całości ale np. pozbawione zostały zwieńczenia, inskrypcje na nich umieszczone po części lub w całości są już dziś nieczytelne. Pomniki wykonane jednak z materiałów bardzo trwałych: granit, marmur i w połączeniu najczęściej z dużymi rozmiarami nie podzieliły w większości przypadków losu poniemieckich cmentarzy, na których często były sytuowane. Dziś wiele z tych pomników stoi otoczonych polskimi grobami powstałymi po 1945 roku na miejscu cmentarzy niemieckich (Małkocin (ilustr. 5), Żarowo) lub na wolnej przestrzeniu powstałej wokół kościoła po zlikwidowanym niemieckim cmentarzu.

Do pomników, które zachowały się w całości w dobrym stanie można zaliczyć pomniki w : Dobrzanach, Chlebówku, Małkocinie, Wiechowie, Sierakowie. Bryły tych pomników poza śladami po kulach karabinowych (Małkocin i Dobrzany po jednym pomnik w Sierakowie 28 śladów) nie noszą znamion zniszczenia, jeżeli już to zapomnienia i opuszczenia. Te dwa ostatnie czynniki z perspektywy czasu wyszły tym formom upamiętnień w większości przypadków na dobre.

---

[8] D. Berlińska, *Symbole trudnej historii Śląska Opolskiego*, w: „W wokół niemieckiego dziedzictwa kulturowego na Ziemiach Zachodnich i Północnych", red. Z. Mazur, Poznań 1997, s. 345.

[9] *Adreß-Buch für Stargard in Pomern 1917*, s. 78.

[10] F. Knack, *600 Jahre Jacobshagen*, Jacobshagen in Pommern 1936, s. 171.

[11] *Pyritzer Kreiskalender 1929*, s. 93.

Przy pomnikach często sadzono drzewa (jedno, kilka czy nawet kilkadziesiąt - Moskorzyn). Były to najczęściej dęby – ucieleśniające świętość i wieczność natury, lipy – symbolizujące pokój, tuje.

Osobnym zagadnieniem jest sprawa adaptacji tych pomników po II wojnie światowej. Niejako w zgodzie ze stwierdzeniem Stanisława Jerzego Leca: *Burząc pomniki, oszczędzajcie cokoły* w kilku miejscowościach zaadaptowano pomniki lub znaczne ich elementy jako podstawy pod figury Matki Boskiej, krzyża katolickiego (Stargard, Chociwel, Grzędzice, Sulino, Skalin).

Do innych form upamiętnienia znanych piszącemu te słowa z terenu Stargardu i okolic wymienić należy : dzwony, podobnie jak pomniki fundowane zazwyczaj przez gminy parafialne, często w zastępstwie tych, które zostały wzięte na przetopienie w czasie trwania wojny (taki dzwon znajduje się np. w miejscowości Kicko), lichtarz z kościoła w Marianowie, chrzcielnica z kościoła w Chociwlu, tablice wotywne umieszczane w kościołach.

W **Stargardzie** istniało kilka miejsc, które miały upamiętniać poległych w wojnie światowej[12]. Gmina protestancka Kościoła Mariackiego poświęciła swoim poległym wnętrze Kaplicy Mariackiej. U wejścia doń i w jej wnętrzu znajdowało się 6 drewnianych tablic wotywnych o różnej wielkości z wypisanymi około 300 nazwiskami poległych i zaginionych. Oprócz tego w kaplicy znajdowała się płaskorzeźba poświęcona poległym i zaginionym 3272 oficerom i żołnierzom z 211 rezerwowego pułku piechoty (Reserve Infanterie Regiment Nr. 211)[13]. Do dziś zachowała się jedna z wyżej wspomnianych tablic wotywnych z nazwiskami 11 poległych między 29. 8. 1914 r. a 23. 5. 1917 r. Wykonali ją w 1927 roku rzeźbiarz H. Gotschalk i stolarz O. Hamann. Na awersie tablicy inskrypcja minuskułą gotycką: *ES STARBEN / FÜR KEISER UND REICH / 1914 – 1918 / DIE KAMERADEN.* Odnaleziona w 1992 r w kościele św. Jana, następnie w 1998 roku przekazana do Muzeum w Stargardzie. Obecnie jest eksponowana w Bastei - Park Piastowski I - na stałej ekspozycji „Dawny Stargard. Miasto i jego mieszkańcy". Oprócz tego jedna z ram, w której mieściła się tablica z nazwiskami 174 poległych w latach 1914 - 1915 wykorzystana jest obecnie jako rama obrazu Serca Jezusowego w jednej z kaplic nawy południowej Kościoła Mariackiego (do 1945 roku kaplica św. Katarzyny).

W bezpośrednim sąsiedztwie Kościoła Mariackiego od strony ulicy Bolesława Krzywoustego stał pomnik poświęcony żołnierzom 9 kołobrzeskiego pułku grenadierów hrabiego Gneisenau[14] (Kolbergsches Grenadier - Regiment Graf

[12] W artykule pod uwagę brałem tylko pomniki upamiętniające tutejszych mieszkańców Stargardu i okolic. Pominąłem pomniki poświęcone żołnierzom państw Ententy, którzy zmarli w obozie jenieckim w Stargardzie w latach 1914 - 1918. Na temat, których patrz: W. Stanisławski, *Międzynarodowy cmentarz wojenny w Stargardzie*, „Jantarowe Szlaki", nr 5, 1974 r. ; E. Ołszewski, *Stargardzkie abc*, Stargard 2001, s. 137 – 138.

[13] *Inwentaryzacja Kościoła Mariackiego z 1936 r.* , Landesarchiv Greifswald, Rep. 55, Nr. 117.

[14] August von Gneisenau (1760 – 1831) – feldmarszałek pruski. W 1807 r. wsławił się obroną Kołobrzegu przed wojskami Napoleona. W latach 1818 – 1831 dowódca 9 pułku.

Gneisnau (2 Pom.). Nr. 9. W czasie wojny z tej jednostki, która od 1864 roku stacjonowała w Stargardzie zginęło 170 oficerów, 454 podoficerów i 4660 szeregowych grenadierów w walkach, zarówno na zachodnim, jak i wschodnim froncie. Tego typu pomniki były charakterystyczne dla miast garnizonowych (np. Szczecin, Słupsk). Pomnik zwany *Neuner* (*Dziewiąty* – od numeru pułku)[15] miał formę czworobocznej kolumny, na szczycie której stała nadnaturalnych wymiarów rzeźba mężczyzny - w przepasce biodrowej, hełmie bojowym, z mieczem w prawej i tarczą w lewej ręce – symbolizująca niemieckiego wojownika (ilustr. 6). Obecnie na kolumnie z której starto niemieckie napisy, widnieje ryta inskrypcja : *KRÓLOWEJ ŚWIATA W HOŁDZIE PARAFIANIE STARGARDZCY I ZBĄSZYNECCY.* Na szczycie kolumny stoi figura Matki Boskiej z dzieciątkiem. Przy opisywaniu dewastacji, czy też zmianie charakteru tego typu pomników, należy zauważyć, że w pruskiej armii w czasie I wojny światowej służyło ok. 700 tysięcy Polaków z ziem zaboru pruskiego. Blisko 40 tysięcy z nich poległo jako żołnierze niemieckich: batalionów, pułków, brygad itd.

W kościele św. Jana tamtejsza gmina ewangelicka uczciła swych poległych przez umieszczenie na filarach kościoła dwóch drewnianych tablic z nazwiskami poległych w latach 1914 - 1918[16].

Innym miejscem w Stargardzie, gdzie uczczono pamięć po poległych w wojnie 1914 - 1918 było gimnazjum męskie imienia Petera Gröninga (obecnie Liceum Ogólnokształcące nr 1). W auli szkoły znajdowała się płaskorzeźba przedstawiająca klęczącego żołnierza niemieckiego w geście obronnym z uniesionym w górę krótkim mieczem w prawej ręce (ilustr. 7). Upamiętniał on poległych na wojnie: 8 nauczycieli, 180 uczniów 1 woźnego z gimnazjum. Ponadto gimnazjum w latach 1915 - 1920 jako dodatek do sprawozdań rocznych drukowało *Der Stargarder Gymnasium und des Kriegsjahr*. W zeszytach tych znajdowały się listy gimnazjalistów powołanych do wojska w poszczególnych latach, odznaczonych Żelaznym Krzyżem, zestawienia poległych w danym roku z krótkimi informacją m. in. o okolicznościach bohaterskiej śmierci[17].

Biorąc pod uwagę dzisiejsze granice administracyjne Stargardu należy jeszcze wspomnieć w tej części artykułu o pomniku w dzielnicy **Stargard - Kluczewo**[18].

[15] 9 pułk grenadierów na wskutek redukcji armii niemieckiej po zakończeniu wojny został rozwiązany. Tradycję tego pułku kultywowały 1 i 4 kampania nowo powstałego 4 pułku piechoty Reichswehry. H. Siuts, *Stargard i. Pom. Als Soldatenstadt*, „Nachrichten aus dem II. Korps", s. 79, Juni 1943.

[16] *Materiały z inwentaryzacji kościoła św. Jana z 1936 r.* Landesarchiv Greifswald Rep. 55, Nr. 114. Los tych tablic jak i tablic upamiętniających poległych żołnierzy pruskich w wojnie francusko - pruskiej 1870-1871, które znajdowały w nawie południowej kościoła św. Jana pozostaje nieznany.

[17] A. Kurz, *Das Stargarder Gymnasium und die Kriegsjahre 1916 – 1918*, Stargard in Pommern 1920.

[18] Miejscowość Kluczewo do 1959 roku należała do powiatu pyrzyckiego a następnie do stargardzkiego. Od roku 1961 r. znalazła się w granicach administracyjnych miasta Stargardu. T. Białecki, M. Mazurkiewicz, A. Muszynski, *Podziały administracyjne Pomorza Zachodniego w latach 1800 - 1970*, Szczecin 1970, s. 114, 116.

Umiejscowiony przy dzisiejszej ulicy Joachima Lelewela składał się z niewielkiego kopca z polnych kamieni powiązanych zaprawą (ilustr. 8). Na jego szczycie ustawiony był głaz z rytem Żelaznego Krzyża na przedniej ścianie. Wokół pomnika w półokręgu ułożone były 32 kamienie. Na każdym z tych kamieni wypisane było imię i nazwisko poległego mieszkańca Kluczewa. Obecnie w tym miejscu znajduje się porośnięty trawą kopczyk, w którym prawdopodobnie znajduje się pewna liczba ze wspomnianych 32 kamieni wcześniej okalających pomnik[19].

Oprócz tego w Kluczewie w kościele pod wezwaniem Świętego Krzyża znajdowały się dwie drewniane tablice wotywne poświecone tym 32 poległym, których upamiętniał wyżej wspomniany pomnik. Na tablicach wypisane było: imię, nazwisko, stopień, data i miejsce śmierci poległego[20].

POWIAT[21]

Biała Ińska / Bal / - gm. Dobrzany. Poległych (?) 67 i 3 zmarłych z gminy Biała Ińska. Pomnik w formie cokołu wykonany z marmuru. Bryła pomnika zachowana w całości. Zwieńczony orłem, którego obecnie brak. Zlokalizowany w bezpośredniej bliskości terenu przy kościelnego od którego odgradza go droga.

Błotno / Jacobsdorf / - gm. Dobrzany. Poległych (?) i 4 zaginionych mieszkańców gminy Błotno. Inskrypcja: *UNSEREN IM WELTKRIEGE GEFALLENEN HELDEN 1914 – 1918 DIE DANKBARE GEMEINDE JACOBSDORF*. Pomnik zachowany w całości. Napisy częściowo nieczytelne. Wystawiony na terenie przykościelnego cmentarza inskrypcją w stronę drogi, z której pomnik jest dobrze widoczny. W otoczeniu dwóch dębów.

Bralęcin / Brallentin / - gm. Dolice. Osiem kamieni ustawionych w półokręgu na cmentarzu. Każdy kamień symbolizował jednego poległego.

Brudzewice / Brüsewitz / - gm. Suchań. Głaz z rytym Żelaznym Krzyżem pod którym widniała inskrypcja: *GETREU BIS IN DEN TOD.*

Chlebówko / Sassenhagen / - gm. Stara Dąbrowa.

1. Poległych 26 i 1 zaginiony. Inskrypcja - brak. Przykład : *Gefr*[eiter]. *K. Müller † 21. 8. 1917.* Na bocznej ścianie pomnika wykonanego z granitu widnieje nazwisko fundatora *Gest* [iftet]. *von Karl Holzkamm*. Właściciela majątku w Chlebówku i Łęczycy. Ustawiony na terenie przykościelnym.

2. Pomnik w parku dworskim upamiętnia syna właściciela majątku Wilhelma Holzkamma, którego nazwisko widnieje także na pomniku opisanym powyżej. U podnóża głazu znajduje się płyta upamiętniająca siostrę W. Holzkamma, która podobnie jak brat zmarła także w wieku 21 lat

[19] *Heimat - Kalender für den Kreis Pyritz 1938*, 56 - 57 s. Jeden z tych kamieni jest obecnie częściowo widoczny - z imieniem i nazwiskiem podoficera 26 batalionu pionierów Richarda Neumana zm. 30.03.1915 r. w lazarecie w Tilsit.

[20] *Heimat - Kalender für den Kreis Pyritz 1933.*, 58 – 59.

[21] Katalog niniejszy sporządzony na podstawie przeprowadzanej inwentaryzacji terenowej i dostępnych materiałów ikonograficznych.

Chociwel / Freienwalde in Pommern / - gm. Loco.

1. Głaz ustawiony przy ulicy Henryka Dąbrowskiego (Wangeriner Str.) pierwotnie zwieńczony orłem. Obecnie na głazie stoi figura Matki Boskiej. Tablica na głazie zmieniona o treści: *BOGU DZIĘKUJCIE DUCHA NIE GAŚCIE. JAN PAWEŁ II. DAR DZIECI KOMUNIJNYCH. CHOCIWEL 17 MAJ 1992.*

2. W Kościele parafialnym pod wezwaniem Matki Boskiej Bolesnej znajduje się chrzcielnica wapienna wykonana w duchu neoromanizmu w kształcie kielicha. Składa się z czary i stopy. W górnej części kielicha napis : *+WELTKRIEG + 1914 + 1915.* Trudno powiedzieć czy pierwotnie pełniła ona rolę chrzcielnicy.

Czertyń / Zehrten / - gm. Ińsko. Pomnik w formie kamiennej steli.

Dobrzany / Jacobshagen in Pommern / - gm. Loco. Poległych 77 i 7 zaginionych mieszkańców Dobrzan. Inskrypcja: *IHRE IM WELTKRIEG GEFALLENEN EHRT DIE STADT JACOBSHAGEN*[22]. Przykład: *Gust*[af]. *Ludwig † 24.3.* Pomnik w formie obelisku o podstawie kwadratu wysokości 80 cm wykonanego z szarego śląskiego granitu i cokołu wysokości 370 cm wykonanego z czarnego szwedzkiego granitu. Pomnik usytuowany na osi centralnej alei cmentarza komunalnego. Poddany renowacji na przełomie wieku. Przed obeliskiem od strony północnej postawiona wówczas została stella z wyrytą inskrypcją w języku niemieckim i polskim o treści: *DBAJCIE O TO. WY KTÓRZY JESZCZE ŻYJECIE. BY PANOWAŁ POKÓJ. POKÓJ MIEDZY LUDŹMI. POKÓJ MIĘDZY NARODAMI ! NIEŻYJĄCYM NA PAMIĄTKĘ.*

Dolice / Dölitz in Pommern / - gm. Loco.

1. Pomnik nie istnieje. Upamiętniał 74 poległych i zaginionych mieszkańców Dolic. Stał na terenie przykościelnym

2. Stella na cmentarzu komunalnym upamiętniająca zmarłego w lazarecie 21. 11. 1914 r. Wilhelma Raeck i poległego 12. 5. 1915 r. Friedricha Raeck. (ilustr. 9)

Granica / Karlsthal / - gm. Ińsko. Wg P. Schulza pomnik stał przed kościołem[23].

Grzędzice / Seefeld / - gm. Stargard. Obecnie na pomniku figura Matki Boskiej. Inskrypcje jak i pierwotne zwieńczenie zniszczone. Na pomniku od strony lica napis: *MARYJO JESTEM PRZY TOBIE PAMIETAM CZUWAM. KRÓLOWEJ POLSKI W HOŁDZIE PARAFIANIE GRZĘDZIC.* Na tylnej ścianie płaskorzeźba krzyża równoramiennego.

Ińsko / Nörenberg in Pommern / - gm. Loco. Pomnik w formie cokołu z ociosanych kamieni połączonych zaprawą. Usytuowany w pobliżu jeziora Ińsko. Pierwotne płyty z nazwiskami poległych zniszczone po wojnie. Odrestaurowany w 2002 r. Nowa tablica na pomniku upamiętnia wszystkich poległych podczas wojen światowych bez względu na narodowość.

[22] F. Knack, op. cit., podaje następującą treść inskrypcji: *Ihre im Weltkrieg 1914 - 1918 gefallenen Söhne ehrt die Stadt Jacobshagen.*

[23] P. Schulz, *Der Kreis Saatzig und die Kreisfreie Stadt Stargard*, Leer 1984, s. 160.

Kamienny Most / Steinhöfel / - gm. Chociwel. Dwa pomniki w parku.

1. Pomnik w postaci kompozycji głazów na szczycie, których kamienny krzyż chrześcijański z rytą inskrypcją: *TREUE UM TREUE*. Na największym kamieniu ryta inskrypcja: *DEM GEDÄCHTNIS / VATERLAND BIS IN DEM TOD /*

2. W odległości kilku metrów od pierwszego pomnika głaz upamiętniający syna właściciela majątku z rytą inskrypcją na oszlifowanej stronie lica: *MAX V. KIEKEBUSCH / STIEFTER DES FIDEIKOMMISSES / RITT. M. D. R. D. KÖNIGS HUS. R.. 7. / GEB. 10. JULI 1880 / GEFALLEN UND BEGRABEN / 12. JUNI 1918 IN FRANKREICH / ALS ADJUTANT DER 3. RES. DIV.* Po drugiej stronie głazu cytat z Biblii.

Kania / Kannenberg / - gm. Chociwel. Pomnik w parku pałacowym w formie cenotafu. Nazwiska poległych wypisane są na płytach ułożonych poziomo na ziemi.

Kicko / Kietzig / - gm. Stara Dąbrowa.

1.Głaz granitowy na kamiennej podmurówce zwieńczony pierwotnie Żelaznym Krzyżem, po którym zostało tylko mocowanie w formie nagwintowanego trzpienia. Od zachodniej strony na oszlifowanej powierzchni ślady po niezachowanej do dziś tablicy.

2. Na dzwonnicy dzwon poświecony poległym.

Koszewko / Klein – Küssow / - gm. Stargard. Poległych 6 mieszkańców Koszewka. Inskrypcja: *MEIN ZEIT LIEGT IN DEINEN HÄNDEN. Hegemann, 1923. EHRE UND FRIEDE ! HUBERT ADAM GEORG CARL VON GEIBLER DEN GEFALLENEN VON KLEIN – KÜSSOF.* Przykład: *Reservist G. Petermann, geb*[oren]. *20. 6. 1884, gef. 2. 10. 1914.* Pomnik przedstawiał dwóch żołnierzy niemieckich w pozach pełnych ekspresji[24].

Krąpiel / Schöneberg / - gm. Stargard. Głaz narzutowy, obwód – 805 cm , wysokość – 200 cm. Obecnie zakopany u podnóża miejsca gdzie pierwotnie stał. Na powierzchni widoczny tylko niewielki fragment. Stał poza murem kościelnym na rozwidleniu dróg w centrum wsi[25].

Krzemień / Kremmin / - gm. Dobrzany. Głaz przed wejściem do kościoła na którym widnieje miejsce po zdjętej tablicy (z nazwiskami poległych ?). Na głazie figura Matki Boskiej w szklanej oprawie.

Kunowo / Kunow / - gm. Kobylanka. Pomnik stał na terenie przykościelnym. Zachowała się tylko podstawa.

Kurcewo / Krüssow / - gm. Stargard. Poległych 18 mieszkańców gminy Kurcewo. Inskrypcja: *IHREN IM WELTKRIEGE GEFALLENEN HELDEN DIE DANKBARE GEMEINDE KRÜSSOW.* Przykład: *Gren*[adier]. *Wilhelm Krüger. gef*[allen]. *8. 11. 1918.* Pomnik składał się z postumentu na którym umieszczona była rzeźba śpiącego lwa[26].

[24] *Heimat – kalender für den Kreis Pyritz 1938*, s. 58.

[25] Zdjęcie głazu jeszcze nie zakopanego i krótki opis jako przykład głazu narzutowego zamieszczony został w: S. Kownas, *Przyroda powiatu stargardzkiego*, w : „Z dziejów ziemi stargardzkiej", red. B. Dopierała, Poznań 1969, s. 47.

[26] *Pyritzer – Kreiskalender 1929*, s. 93.

Lutkowo / Rehwinkel / - gm. Dobrzany. Poległych 34 mieszkańców gminy Lutkowo. Inskrypcja: *IHREN TAPFERN SOHNEN DIE DANKBARE GEMEINDE.* Przykład: *PIONIER EWALD KOPPLIN † 26. 9. 1917* . Pomnik na dawnym nieistniejącym dziś cmentarzu przykościelnym. Lico pomnika ozdobione płaskorzeźbą miecza z rękojeścią w otoczeniu wieńca dębowego. Pod mieczem cytat z Biblii. Zwieńczony Żelaznym Krzyżem. Na bocznych powierzchniach nazwiska poległych.

Łęczyca / Lenz / - gm. Stara Dąbrowa. Pomnik nie istnieje.

Małkocin / Mulkenthin / - gm. Stargard. Poległych 17 z gminy Małkocin - Carmersfelde[27]. Inskrypcja : *DIE GEMEINDE MULKENTHIN – CARMERSFELDE IHREN IM WELTKRIEGE GEFALLENEN HELDENFÖHNEN.* Przykład : *Max Timm † 27. 7. 1916.* Pomnik w formie obelisku z czarnego szwedzkiego granitu na podstawie kwadratu.

Marianowo / Marienfliess / - gm. Loco.

1. Poległych (?). Inskrypcja (?). Pomnik w centrum wsi. Pierwotnie zwieńczony hełmem, obecnie krzyżem łacińskim. Ogrodzony płotem pierwotnie metalowym, obecnie drewnianym. Betonowe cokoliki.

2. W kościele parafialnym pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia NMP znajduje się lichtarz, posrebrzany z okresu między wojennego. Trzon z wydatnym ozdobnym nodusem, skręcony; stopa także skręcona, wysokość całości ze szpicą 43, 5 cm. Na stopie napis gotykiem : *Zum Andenken an Kurt Adolbert v. d. Osten Witzmitz Oberleutnant im Husaren Regiment König Wilhelm I, geboren 15. Januar 1889, starb den Heldentod im Luftkamf von Verdun 28. Mai 1916* (Pamięci Kurta Adolberta porucznika v. d. Osten - Witzmitz pułku huzarów króla Wilhelma I, urodzonego 15 stycznia 1889, zmarłego bohaterską śmiercią w bitwie powietrznej pod Verdun 28 maja 1916 roku.)[28]. (ilustr. 10)

Morzyca / Blumberg / - gm. Dolice. Poległych (?). Inskrypcja (?). Głaz na kopcu z kamieni polnych, obecnie przewrócony licem do ziemi. Przy rozwidleniu dróg z Morzycy na Dolice i Moskorzyn..

Moskorzyn / Muscherin / - gm. Dolice. Poległych ok. 30. Inskrypcja (?). Głaz w lesie ok. 1 km od wsi. Jako *Moskorzycki głaz* uznany za pomnik przyrody. Otoczony około trzydziestoma drzewami w trzech okręgach. Pod każdym drzewem niewielki płaski kamień polny z imieniem i nazwiskiem poległego.

Nowa Dąbrowa / Neu – Damerow / - gm. Stara Dąbrowa. Poległych 4 (?). Inskrypcja nieczytelna. Wmurowana w ścianę stela.

Rosowo / Rossow / - gm. Stara Dąbrowa. Poległych (?). Inskrypcja: nieczytelna. Obelisk o podstawie kwadratu.

Sądów / Sandow / - gm. Dolice. Poległych 21. Inskrypcja (?). Przykład : *1917. Musk*[ketier]. *Paul Blum.*

[27] Carmersfelde - wydzielona część wsi Małkocin powstała w XIX w.

[28] Materiały z inwentaryzacji. Piloci w początkowym okresie wojny rekrutowali się z różnych formacji, głównie kawalerii i artylerii.

Skalin / Schellin / - gm. Kobylanka. Pomnik stał przed kościołem. Podstawa zachowana ze skutym Żelaznym Krzyżem służy obecnie wraz z fragmentem nagrobka za podstawę dla figurki Matki Boskiej Fatimskiej. Górna część pomnika z nazwiskami poległych leży licem ku ziemi za wschodnią ścianą kościoła.

Sierakowo / Altheide / - gm. Dobrzany. Poległych 4. Inskrypcja : *SIE GEBEN DER ALLES IHR LEBEN IHR BLUT SIE GEHERNES* (dalej fragment nie czytelny). Przykład : *Robert Grauts geb*[oren]. *4 juni 1893 gef*[allen]. *1 Sept*[ember]. *1915.*

Sowno / Hinzendorf / - gm. Stargard. Poległych (?). Inskrypcja : *UNSEREN TEUREN TOTEN ES STARBEN FÜR DAS VATERLAND IN DEM WELTKRIEG IN DEM WELTKRIEG 1914 - 1918.* Za pomnikiem dużych rozmiarów dąb.

Strzyżno / Streesen / - gm. Stargard. Poległych 14. Inskrypcja: *DEN GEFALLENEN HELDEN IN TREUE UND DANKBARKEIT.* Przykład: *Friedrich Behrke.*

Studnica / Grassee / - gm. Ińsko. Poległych 14. Inskrypcja: *DEN HELDENTOD(...) IM WELTKRIEGE 1914 – 1918.* Przykład: *Franz Carow 27. 10.* [19]*14.* Na stronie frontowej nad spisem poległych płaskorzeźba Krzyża Żelaznego w obramieniu liści dębu. Pod spisem nazwisk inskrypcja *TREUE UM TREUE.* Na stronie tylnej płaskorzeźba hełmu i bagnetu z liśćmi dębu. Pod tym cytat z Biblii : *DENN IHR SEID GESTORBEN UND EUER LEBEN IST VERBORGEN MIT CHRISTO IN GOTT.* KOL. 3. 8. Odsłonięty około 1930 roku przed wejściem do kościoła. Obecnie znajduje się po jego północnej stronie. Wykonany z polnego kamienia.

Suchanówko / Schwanenbeck / - gm. Suchań. Poległych 40 z gminy Suchanówko. Inskrypcja: *ZUM ANDENKEN DIE GEFALLENEN IN WELTKRIEG 1914 – 1918* (nieczytelny wyraz) *DER GEMEINDE SCHWANENBEK.* Przykład : *Musk. Gustav Morke gef*[allen]. *29. 8. 1914.*

Sulino / Goldbeck / gm. Marianowo. Poległych (?). Inskrypcje zniszczone. Na szczycie pomnika w formie obelisku obecnie ustawiona figura Matki Boskiej.

Szadzko / Saatzig / gm. Dobrzany. Poległych 34. Inskrypcja : *ES IST EINE RUHE VORHANDEN DEM VOLKE GOTTES. Ebräer 4. V. 9.*, poniżej : *ZUM EHRENDEN ANDENKEN DER GEFALLENEN KRIEGER 1914. – 1918.* . Przykład : *Res*[erwist]. *Erich Borck † 23. 7. 1915.* Zwieńczony żeliwnym krzyżem katolickim, na którym obecnie nieczytelny napis.

Trzebiatów / Treptow / - gm. Stargard. Inskrypcja: *UNSERE IM WELTKRIEGE 1914 – 1918. GEFALLENEN ZUM EHRENDEN GEDENKEN.* Pomnik w formie steli.

Wiechowo / Büche / - gm. Marianowo Poległych 30. Inskrypcja: *IHREN GEFALLENEN HELDEN DIE DANKBARE GEMEINDE BÜCHE.* Przykład: *Gustav Radke 12. 12. 1875 † 28. 10. 1918.* Cytat z Biblii: *Wihr sollen auch das Leben für die Brüder lassen, 1 Johannes 8. 16.* Pomnik w formie obelisku zwieńczonego Żelaznym Krzyżem. Wykonany z piaskowca. Ozdobiony ornamentyką roślinną na cokole.

Witkowo I / Wittichow / - gm. Stargard. Poległych 21. Inskrypcja (?). Przykład: *Emil Braun gefallen 17. 10.* [19]*14.* W murze kościelnym po zewnętrznej stronie zachodniej obudowana wnęka, nad którą wznosił się krzyż chrześcijański. W centralnej

części krzyża płaskorzeźba hełmu. U dołu krzyża napis : *UNSEREN / IM WELTKRIEGE / GEFALLENEN / HELDEN.* We wnęce tablica z wypisanymi nazwiskami poległych[29].

Żalęcino / Sallentin / - gm. Dolice. Poległych 19 i 4 zaginionych. Inskrypcja: *UNSEREN GEFALLENEN BRÜDERN / TREU UM TREUE.* Przykład: *Hermann Boberowski † 1. 11. 1918.* Pomnik w formie steli zwieńczonej Żelaznym Krzyżem. Na steli ryt orła[30].

Żarowo / Saarow / - gm. Stargard. Poległych prawdopodobnie ok. 20. Inskrypcja nieczytelna. Pomnik w formie steli ustawiony na cmentarzu, obecnie w otoczeniu polskich grobów. Zwieńczony pierwotnie orłem, którego obecnie brak.

[29] *Pyritzer Kreiskalender 1929*, s. 95.
[30] *Heimat – Kalender für den Kreis Pyritz 1935*, s. 58 – 59.

Zusammenfassung

Formen und Plätze des Gedenkens der im 1. Weltkrieg gefallenen Soldaten in Stargard und Umgebung

Nach der Beendigung des 1. Weltkrieges setzte jede sogar kleine Ortschaft der Weimerer Republik in den 20er oder 30er Jahren den Soldaten, die Einwohner dieser Ortschaft gewesen waren und weit von der Heimatstadt gefallen waren, ein Denkmal. Diese Denkmale hatten verschiedene Formen. Meistens waren das Obelisken, Granitfelsen, Steinsockel. Sie wurden gewöhnlich von den hiesigen Handwerkern entworfen und ausgeführt. Sie wurden meist aus der Initiative der einheimischen Pastoren, Gutsbesitzer, der lokalen Gesellschaft oder Kriegsveteranen errichtet. Man stellte sie auf den Kirchenfriedhöfen (Małkocin, Wiechowo, Błotno, Lutkowo, Suchanówko), im Zentrum des Dorfs (Marianowo, Strzyżno), an der Gabelung der dörflichen Wege (Mokrzyca, Sowno), in den Parks (Kamienny Most, Chlebówko). Sie hatten das Nachdenken über die Schrecken des Krieges und die Trauer um die Gefallenen auszudrücken und gleichzeitig das Heldentum der für das Vaterland Gefallenen zu glorifizieren.

Manche von ihnen wurde nach dem 2. Weltkrieg oder während des Krieges völlig oder teilweise zerstört. Die anderen bilden heute nach vielen Umänderungen Sockel für Muttergottesfiguren (Stargard, Chociwel, Grzędzice, Skalin, Sulino) oder katolische Kreuze (Marianowo). Nach 1989 wurde ein Teil der Denkmale restauriert. In den letzten Jahren vergangenen Jahrhunderts wurde in Dobrzany das am 25. Oktober 1927 auf dem hiesigen Friedhof enthüllte Denkmal für 77 gefallene und 7 vermisste Einwohner dieser Stadt renoviert und an dessen Fusse legte man eine Granitplatte, die der Gefallenen beider Völker gedenkt. Ähnlich wurde in diesem Jahr mit dem Denkmal an dem Seeufer in Ińsko umgegangen.

Am 5. Oktober 1924 wurde in Stargard in der Nähe der Marienkirche ein Denkmal für die im 1. Weltkrieg gefallenen Soldaten aus dem 9. Kolberger Grenadierregiment Grafen Gneisenau, das seit 1864 in Stargard stationierte. Das Denkmal hatte die Form einer Säule, auf deren Spitze die einen deutschen Soldaten darstellende Figur stand. Auf der Säule befindet sich gegenwärtig die Muttergottesfigur.

In der Marienkirche und in der Johanniskirche gedachten die protestantischen Gemeinden ihrer Gefallenen, indem sie in den Kirchen Votivtafeln mit den Namen der den Gemeinden angehörenden Gefallenen hängten.

Das Andenken seiner Gefallenen ehrte auch das Peter-Gröning-Gymnasium, indem in der Aula der Schule das einen sterbenden deutschen Soldaten darstellende Flachrelief ausgestellt wurde.

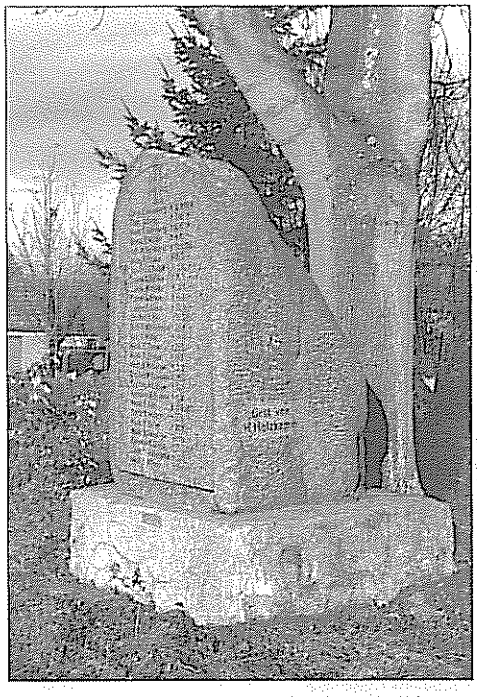

Ilustr. 1. Pomnik w Chlebówku. Fot. A. Bierca.

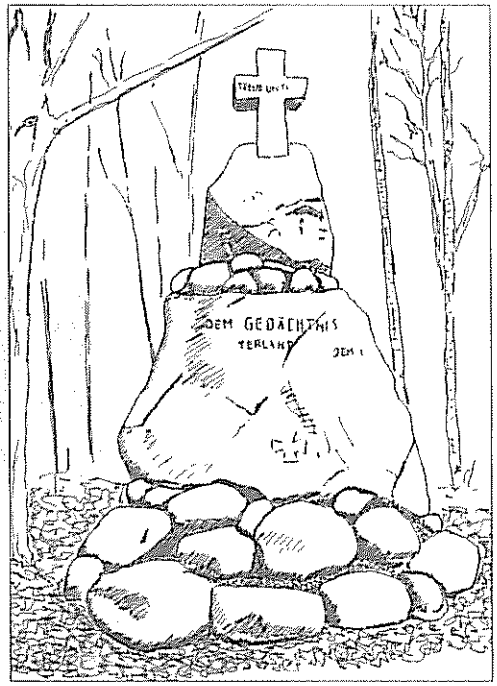

Ilustr. 2. Pomnik w Kamiennym Moście. Rys. M. Burdziej.

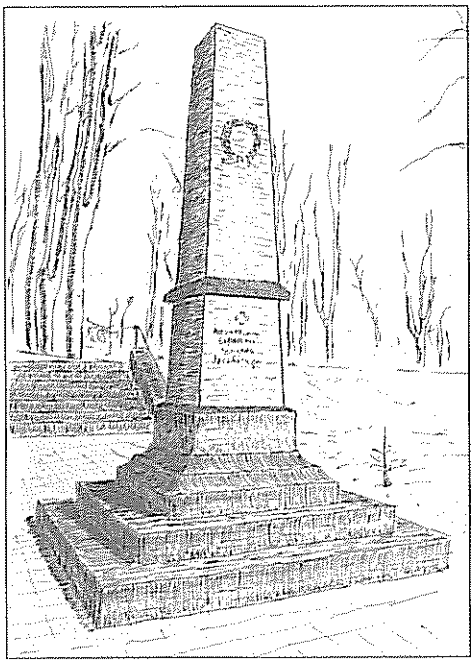

Ilustr. 3. Pomnik w Dobrzanach na cmentarzu komunalnym. Rys. M. Burdziej.

Ilustr. 4. Nieistniejący pomnik w Kurcewie, *wg Heimat-Kalender für den Kreis Pyritz 1938*, s. 93.

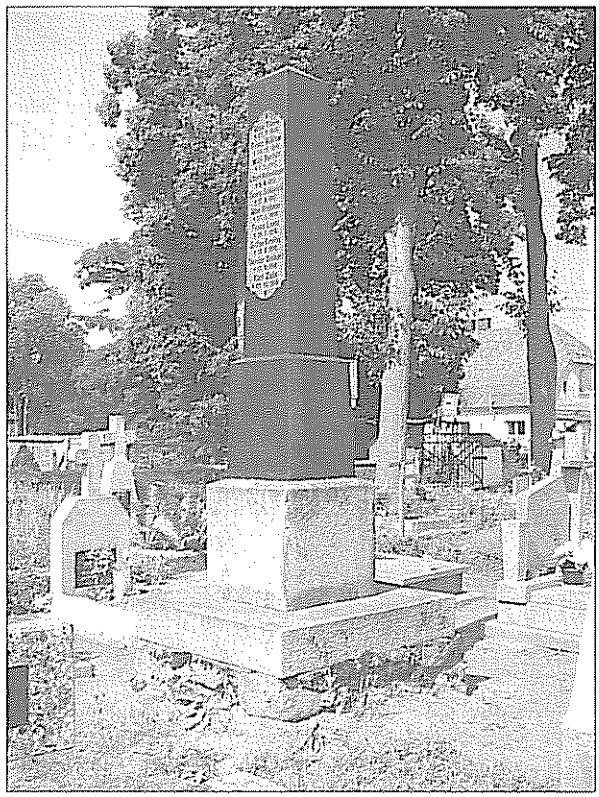

Ilustr. 5. Pomnik w Małkocinie na cmentarzu kościelnym.
Fot. A. Bierca.

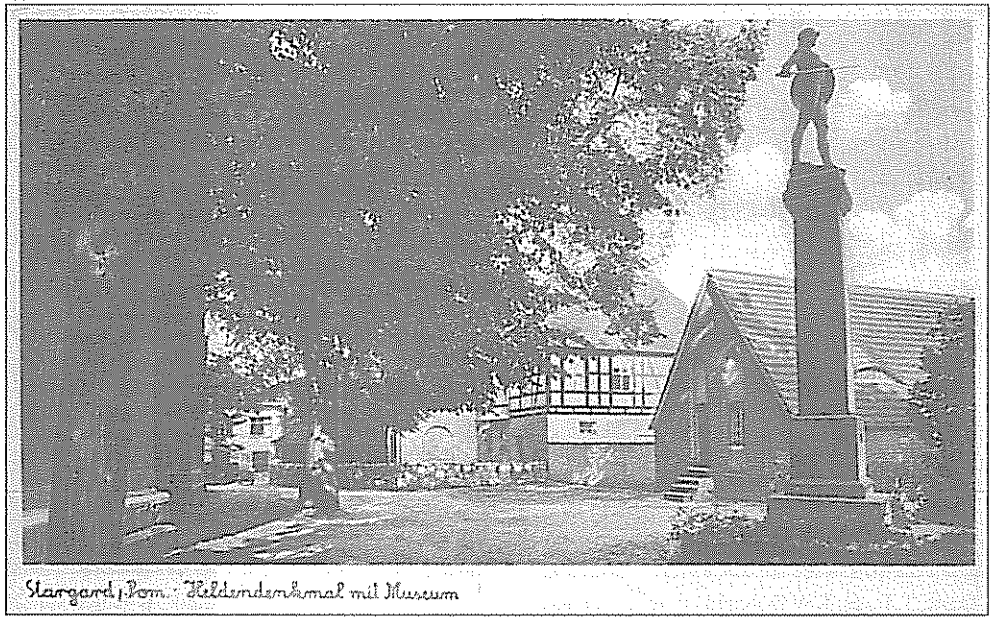

Ilustr. 6. Pomnik w Stargardzie w sąsiedztwie kościoła NMP. Kartka pocztowa ze zbiorów Muzeum w Stargardzie.

Ilustr. 7. Pomnik w dawnym Gimnazjum Petera Gröninga w Stargardzie, wg *Das Gröningsche Gymnasium...*, Essen 1981, s. 212.

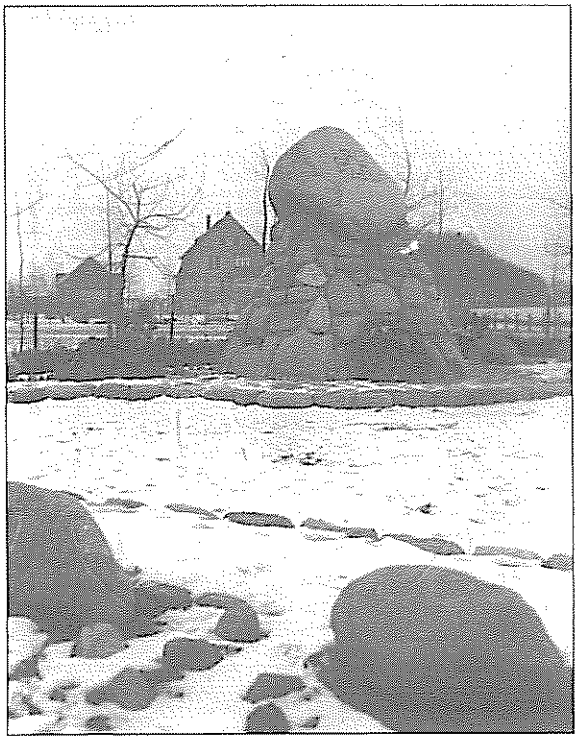

Ilustr. 8. Nieistniejący pomnik w Kluczewie, wg stanu z 10.03.1937 r. Fot. Muzeum Narodowe w Szczecinie.

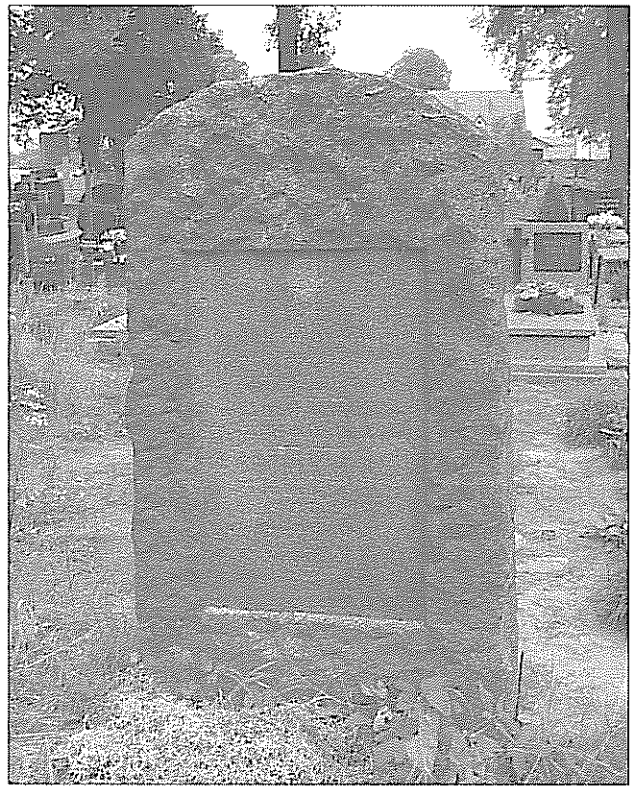

Ilustr. 9. Stela na cmentarzu komunalnym w Dolicach.
Fot. A. Bierca.

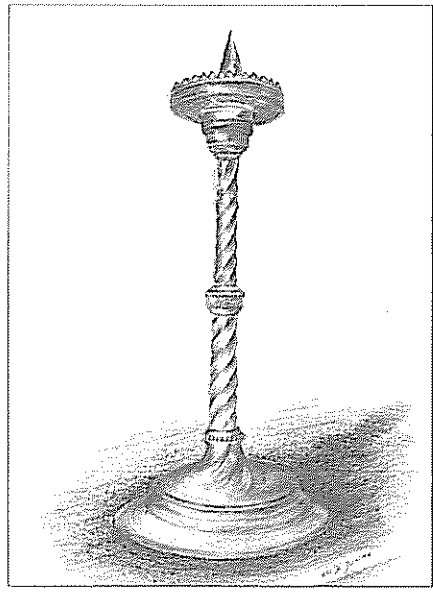

Ilustr. 10. Lichtarz z kościoła w Marianowie.
Rys. K. Junak.